

## BÜYÜK SELÇUKLULARIN İNHİTATINDA NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN OĞULLARI FAKTÖRÜ

### THE FACTOR OF THE SONS OF NIZAM AL-MULK IN THE DECLINE OF THE GREAT SELJUKS

**Murat TURAL\***

**Makale Bilgisi**

Başvuru: 21.10.2019

Kabul: 15.11.2019

**Article Info**

Received: October 21, 2019

Accepted: November 15, 2019

**Özet**

*Büyük Selçuklu tarihinin en önemli simalarından biri şüphe yok ki Nizâmü'l-Mülk'tür. Devletin kuruluş aşamasından ta ki yıkılışına kadar, tıpkı Selçuklu hanedanı gibi, onun ailesinin hükmü geçerli olmuştur. İki aile arasında uyumun olduğu zamanlar, yani Alp Arslan ve Melikşah devirleri, devletin en kudretli yıllarına işaret etmektedir. Fakat Melikşah'ın ölümü sonrasında her iki ailenin itibarını daha önce hiç olmadığı kadar sarsan gelişmeler yaşanmıştır. Büyük Selçuklu inhitatının yaşanmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Hanedan içerisindeki rekabet, Haçlı seferlerinin etkisi, Batınilerin askeri ve psikolojik tahripleri bunlardan sadece birkaçıdır. Üzücüdür ki, şimdiye kadar çoğu zaman gözardı edilen Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları faktörünü de buraya dahil etmek icap etmektedir. Mezkûr aile baba Nizâmü'l-Mülk'ün hizmetleri dolayısıyla daha ziyade yapıcı faaliyetleri ile hafızalarda yer etmiştir. Bu makale ise ailenin itibarına halel getirme niyetiyle değil, Selçukluların son dönemine anlam verme kaygısıyla ele alınmıştır.*

**Anahtar Kelimeler:** *Büyük Selçuklular, Nizâmü'l-Mülk, Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları.*

**Abstract**

*One of the most prominent figures of the Great Seljuk Empire is undeniably Nizam al-Mulk. From the establishment of the state to its collapse, just like the*

---

\* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, [murat.tural@omu.edu.tr](mailto:murat.tural@omu.edu.tr)

*Seljuk Dynasty, the rule of his family was dominant. The periods of harmony between the two families, such as the rulers of Alp Arslan and Malik-Shah, were the most powerful years of the Empire. However, after the death of Malik-Shah, developments which shook the reputation of both families to a never before seen extent were experienced. There are several reasons for the decline of the Great Seljuk Empire. The competition within the Dynasty, the influence of the Crusades and the military and psychological destructions by the Batiniyya are only a few of these. It is saddening that one needs to include the factor of the sons of Nizam al-Mulk which has been frequently discarded so far. The aforementioned family has rather been remembered with their constructive activities due to the services of the father of the family, Nizam al-Mulk. This article was written with the purpose of not damaging the reputation of the family but making sense of the last period of the Seljuks.*

**Keywords:** Great Seljuks, Nizam al-Mulk, sons of Nizam al-Mulk.

## Giriş

Büyük Selçuklu tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan vezir Nizâmü'l-Mülk hakkında geçmişten günümüze epey miktarda yayın yapılmış olmasına rağmen, sayısı on ikiye varan oğulları üzerine olan ilgi ise düşük seviyede kalmıştır. Gerçekten de adı geçen vezirin kendinden öncekileri ve sonrakileri gölgede bırakacak kadar renkli bir hayatı olmuştur. Hatta Tuğrul, Alp Arslan, Melikşah ve Sencer gibi sultanların elde ettiği şöhret ve kıymete Nizâmü'l-Mülk'ün de ulaştığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bugün; Süleyman b. Çağrı, Melikşah b. Berkıyaruk, Mahmud b. Muhammed hatta daha da ötesi bizzat Berkıyaruk ve Muhammed Tapar gibi isimler meraklı tarih okurlarının ve tarihçilerinin zihninde bir çağrışım sebebi olamazken, belki isminin de sebep olduğu güçlü gizemden dolayı Nizâmü'l-Mülk adı belleklere kazınmıştır.<sup>1</sup>

Çağrı Bey'e, oğlu Alp Arslan ve onun oğlu Melikşah'a vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk, Selçuklu kudretinin en önemli timsallerinden biri olmuştur. Vezirin kudreti ise Çağrı Bey'in yanında bulunduğu zamandan sultan Melikşah'tan kısa bir süre önce ölmesine kadar geçen sürede sürekli bir şekilde katlanmıştır. Vezir bu kudretini sadece siyaset sahnesinde üstlendiği büyük görevlere de borçlu değildir. On yıllarca askeri, sosyal, dinî ve daha

<sup>1</sup> Piyadeoğlu, Nizâmü'l-Mülk'ün bir hükümdar kadar geniş otoriteye sahip olduğunu söylemiştir. Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 219.

birçok sahada vezirin aktif bir rol icra etmesi, devletin önemli bir döneminin onun adıyla anılmasına sebep teşkil etmiştir.

Büyük Selçuklu tarihinde vezir ve sultanın birbirine yakın olan ölümlerinden sonra yaşananlar, Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetname*'sinin birçok yerinde yaptığı siyasetin boşluk affetmeyeceği ikazının ne derece önemli olduğunun sanki ispatı gibidir. Güçlü karakterlerin ardıllarını her zaman müşkül durumda bıraktıkları hususu tarihten türlü örnekler ile sabittir. Sultanlığın Alp Arslan'dan Melikşah'a devrinde, Kavurt meselesi hariç, çok büyük bir problemle karşılaşılmasının en büyük gerekçesi ise iki tane kudretli ismin peş peşe gelmiş olmasıdır. Nitekim Melikşah babasından devraldığı mirası daha da büyütmüş ve devleti bir imparatorluk hâline getirmiştir.<sup>2</sup> Ne yazık ki, devletin ilk ve son imparatoru da o olmuştur.<sup>3</sup>

Büyük Selçuklu tarihinde Melikşah'ın ölümü sonrasında yaşananların faturası elbette ki sadece Nizâmü'l-Mülk'ün oğullarına kesilmemelidir. Sultanın eşi Terken Hatun, sultanın yaşları küçük olan oğulları ve Bağdat'taki çeşitli Abbasi halifeleri Selçukluların inhitatında büyük pay sahipleridir. Neredeyse tahta çıkmak isteyen her bir adayın yanında Nizâmü'l-Mülk'ün oğullarından birinin olması ise bu çalışmanın ortaya çıkması için esin kaynağı olmuştur. Makalede evvela kısaca Nizâmü'l-Mülk ve oğullarının devlet içinde yükselmelerinin izi sürülecek, ardından da Büyük Selçukluların belki de en buhranlı döneminde Nizâmü'l-Mülk'ün oğullarının ifa ettikleri rol ortaya konulmaya çalışılacaktır. Son başlıkta ise meseleye bir izah getirmek adına, aynı coğrafyada meydana gelen Bermekî-Nizamî tecrübeleri mukayese edilecektir.

### **Nizâmü'l-Mülk Devleti!**

Nizâmü'l-Mülk'ün yaklaşık otuz yıl<sup>4</sup> gibi büyük bir zaman diliminde devletin sultandan sonra en yetkili kişisi olması, hatta bazı durumlarda sınırı

<sup>2</sup> Abdünnaim Muhammed Hasaneyn, *İran ve'l-Irak fi'l-asri's-Selcuki*, Darü'l-Kitabi'l-Lübnanî, Beyrut 1982, s. 86.

<sup>3</sup> Hitti'nin deyişiyle Büyük Selçukluların yükseliş devri “pastırma yazı gibi” kısa sürmüştür. Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 652.

<sup>4</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000, s. 279; Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem (Selçuklular)*, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 157; Raşid al-Din Fazlallah, *Cami' al-Tavarih*, II/5, Yay. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları,

bir hayli aşması, bazı Selçuklu tarihçilerini vezir hakkında yukarıdaki tarifi yapmaya itmiş gibi gözüküyor.<sup>5</sup> Nizâmü'l-Mülk, 1063 yılında Kutalmış ile olan mücadelesinde kendisine yardımı dokunduğu Alp Arslan tarafından vezir olarak atanmıştır.<sup>6</sup> Ölüm yılı ise bilindiği üzere 1092'dir. Eğer, onun 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçuklu Devleti içerisinde görev almaya başladığını kabul edersek<sup>7</sup> hizmet süresi bütün Büyük Selçuklu tarihinin (117 yıl) yaklaşık üçte birinden fazla bir zamana tekabül etmektedir. Vezir, Melikşah'ın tahta geçişinde de aktif bir görev icra etmiş ve onun amcası Kavurt'un yarattığı tehdidi babası zamanındaki gibi kangrene dönüşmeden bertaraf etmesini sağlamıştır.<sup>8</sup>

Köymen'e göre vezirin Selçuklu tarihinde "müsbet rolleri"nin dışında "menfi rolleri" de olmuştur. İranlıları devletin sivil teşkilatının içine

---

Ankara 1999, s. 54; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezeret der-Ahd-i Selatin-i Büzürğ-i Selcuki*, Neşr. M. Taki, Danişpejuh, Tahran 1338hş., s. 46.

<sup>5</sup> Bkz. Seyyid Cevad Tabatabai, *Hace Nizâmü'l-Mülk*, Tahran 1375hş., s. 30-31; Abbas Sarafrazi, "Tesir-i Siyasetname-i (Siyerü'l-Müluk) Hace Nizamü'l-Mülk ber-Sahtar-i Hükümet-i Selcuki", *Mecelle-i Pejuheşha-yı Tarihi-i İran ve İslam*, 13, 1392hş., s. 60; Allahyar Hilatberi-Hasan Bastani-i Rad, "Ruyaruyi-i Siyasi-Nizami-i Hasan Sabbah ba-Selcukiyan", *Pejuheşname-i Ulum-ı İnsani*, 51, 1385hş., s. 102; Salih Pergari-S. Murtaza Hüseyini, "Tasavvuf ve Peyamedha-yı İctimai-i Ân der-Devre-i Selcukiyan", *Tarih der-Ayine-i Pejuheş*, 7/3, 1389hş., s. 32. Bu yakıştırmanın müsebbibi büyük ölçüde İbnü'l-Esir'dir. Zira o Nizâmü'l-Mülk döneminden bahsederken "devle-i Nizamiye" ve "büyük vezir Nizâmü'l-Mülk asrı" gibi tariflerde bulunmuştur. Malihe Sattarzade, *Selcukiyan (K. 431-590)*, Sazman-ı Mutalaa ve Tedvin-i Kütüb-i Ulum-ı İnsani-i Danişgahha, Tahran 1392hş., s. 78.

<sup>6</sup> Sıbt İbnu'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân Fi Târihi'l-Âyân (Selçuklular)*, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 130.

<sup>7</sup> İbrahim Kafesoğlu, "Nizâm-ül-Mülk", *İA*, C. 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 330.

<sup>8</sup> Sıbt İbnu'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân*, s. 189; Bundârî, *Zubdat al-Nusra va Nuhat al 'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1999, s. 48-50; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, C. I, Çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 123-125; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 10, Çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 82; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 326; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi-I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Haz. Ali Öngül, Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 83-84; Seyyid Ebu'l-Kasım Furuzani, *Selcukiyan ez-Ağaz ta-Fercam*, Sazman-ı Mutalaa ve Tedvin-i Kütüb-i Ulum-ı İnsani-i Danişgahha, Tahran 1394hş., s. 127. Kavurt, Çağrı'nın en büyük oğlu olmasına rağmen zamanında Alp Arslan'ın da gölgesinde kalmıştır. Bir görüşe göre, ilk Selçuklu fetihlerinde Tuğrul, Çağrı, İbrahim Yımal ve Alp Arslan kadar isminin geçmemesi, onun başarısız bir muhalif olarak kalmasının en büyük delilidir. Muhsin Mürselpur, *Tarih-i Selcukiyan-ı Kirman*, Merkez-i Kirman-şinasi, 1387hş., s. 57-59.

kontROLSÜZCE doldurması, saray ve askeri teşkilatı ellerinde tutan Türklerle aralarında ikilik meydana getirmiş, bu da devletin istikbali için oldukça zararlı sonuçlar doğurmuştu. Bir düzine Selçuklu şehrinde kendi adıyla anılacak olan medreselerin inşası yine olumlu bir adım iken, bir düzine evladının devletin çeşitli kademelerinde tuttuğu mümtaz mevkiler ise türlü dedikodulara sebebiyet vermişti. Merv şehrine hem sultan hem de vezir tarafından iki idarecinin (Kodan ve Osman) aynı anda atanması ise ikili arasındaki gerginliğin en görünür hâlini yansıtmıştı. Sonuçta sultanın dediği olsa da, vezirin oğlu Osman'ı<sup>9</sup> bir şehre vali atayacak kadar kendinde cesaret bulması onun kudretinin ne dereceye ulaştığını en açık şekilde göstermektedir.<sup>10</sup> Bundan başka, diğer oğullarını da vali tayin ederken sultan Melikşah'ın onayını alıp almadığı hususu merak konusudur.<sup>11</sup>

Yukarıdaki olay bir tarafa, sultanın Caferek adlı maskarasının yine vezirin oğullarından Cemalü'l-Mülk tarafından öldürülmesi, babalarına yakın bir kudrete henüz sultan hayattayken Nizâmü'l-Mülk'ün oğullarının da eriştiğinin kanıtıdır. Maskaranın sultanın huzurunda babasının taklidini yaptığını duyan ve geldiğinde buna kendi gözleriyle de şahit olan Cemalü'l-Mülk, maskarayı feci surette öldürmüş ancak sonra sultanın itibarını bir hayli zedelediği için hayatından olmuştur.<sup>12</sup>

Söz konusu edilen bu iki olay dışında, vezirin damadı Ebu'l-Mehasin'in<sup>13</sup>, önemli devlet adamı Tacü'l-Mülk'ün<sup>14</sup> ve özellikle veliaht

<sup>9</sup> Cemalü'l-Mülk'ün oğlu olduğu da düşünülmektedir. Sattarzade, *Selçukiyân*, s. 86.

<sup>10</sup> "Tac ve Divit Olayı" şeklinde maruf olan bu sürtüşme için bkz. Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 63-64; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 47-48; Râvendî, *Râhat-üs Sudür*, s. 131; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 177-178; Kâmâl Al-Din İbn Al-Adim, *Buğyat At-Talab Fi Tarih-i Halab*, Yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 85; İbnü'l Cevzi, *El-Muntazam*, s. 162-163; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 97; Raşid al-Din, *Cami' al-Tavarih*, s. 50; Zahîru'd-Din Nişâbüri, *Selçuknâme*, Çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018, s. 96; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 84. Köymen, bu olay sonucunda vezirin haklı olarak azlinin gerektiğini söylemiştir. Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Haz. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. XVIII (Önsöz).

<sup>11</sup> Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu (Alp Arslan ve Zamanı)*, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 159 (Dipnot 19).

<sup>12</sup> Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 74-75; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 118-119; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 88-89.

<sup>13</sup> İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 123; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 90.

meselesinden dolayı bizzat sultanın eşi Terken Hatun'un<sup>15</sup> da Nizâmü'l-Mülk aleyhinde güçlü bir propaganda yürüttüklerini kaynaklar belirtmiştir. Şüphesiz türlü dedikoduların ortaya çıkmasında dönemin siyasetinde yer kapma endişesi belirleyici olsa da, vezirin Alp Arslan zamanında belki korkusundan dolayı bulamadığı<sup>16</sup> serbestiyi ve cesareti Melikşah döneminde elde etmesi de gözden uzak tutulmamalıdır.

### **Melikşah'ın Ölümü Sonrası Yaşanan Olaylarda Nizâmü'l-Mülk'ün Oğullarının Etkisi**

Vezirin ve sultanın peş peşe gelen ölümleri<sup>17</sup>, sonrasında yaşanan olaylara bakılacak olursa ne yazık ki hanedan içerisinde de arzulanacak bir durum idi. Terken Hatun, Tacü'l-Mülk yanında olduğu hâlde küçük yaştaki oğlu adına hutbe okutmaya çalışmış ve muvaffak olmuştu.<sup>18</sup> Hayatta iken Melikşah'ın ve Nizâmü'l-Mülk'ün teveccüh ettikleri kişi ise en büyük oğul Berkyaruk idi. Dolayısıyla bu dönemde Nizâmü'l-Mülk'ün bazı çocukları Terken Hatun'un karşı safında yer aldılar. Terken Hatun ve Berkyaruk arasında 1093 yılında Burucird'de meydana gelen savaşın ardından Tacü'l-Mülk canından oldu. Berkyaruk onu affetmek niyetinde ise de, Nizâmü'l-Mülk taraftarları, Tacü'l-Mülk'ün zamanında vezire olan düşmanlığını bildiklerinden ona bundan sonrası için hayat hakkı tanımamışlardı.<sup>19</sup>

<sup>14</sup> Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 62; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 45-46; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 95-96. Tacü'l-Mülk'ün, Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünden sonra Melikşah tarafından vezir olarak atanması planlanmış ancak daha merasim gerçekleşmeden sultan hayatını kaybetmiştir. Aştîyânî, *Vezeret*, s. 51, 95.

<sup>15</sup> Tabatabai'nin deyişiyle, yaşlı vezirin ömrünün sonlarındaki en büyük muarızı Terken Hatun idi. Tabatabai, *Nizâmü'l-Mülk*, s. 31, 34.

<sup>16</sup> Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 172-173.

<sup>17</sup> Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünden çoğunlukla Batniler sorumlu (Aştîyânî, *Vezeret*, s. 49) tutulsa da, bazı kaynaklar sultanı da şüpheli göstermektedir. Hatta kaynağa güvenilecek olursa, ölmeden önce vezirin ağzından çıkan sözlere göre o hançerlenmesinden sultanı sorumlu tutmuştur. Bkz. İbn Al-Adim, *Buğyat At-Talab*, s. 88. Benzer şekilde daha güçlü bazı şüpheler bulunsa da, sultanın kısa süre sonra gerçekleşen ölümünün azmettiricileri olarak müteveffa Nizâmü'l-Mülk'ün hatırasına sahip çıkanların olabileceği düşünülmüştür. Aştîyânî, *Vezeret*, s. 51.

<sup>18</sup> İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 184; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s. 278; Râvendî, *Râhat-üs Sudûr*, s. 137; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 334; Raşid al-Din, *Cami' al-Tavarih*, s. 55-56; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Çev. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 47; Aştîyânî, *Vezeret*, s. 95.

<sup>19</sup> Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 63; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s. 285; İbn Al-Adim, *Buğyat At-Talab*, s. 89, 96; Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam*, s.

İsfahan'da Terken Hatun kuşatıldığı sırada kaleden çıkan ve Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu olan İzzü'l-Mülk (1093-1094), Berkyaruk'un safına geçerek onun veziri oldu.<sup>20</sup> Terken Hatun'un yaşamını yitirmesinden sonra Berkyaruk'un amcası Tutuş ile olan mücadelesinde Nizâmü'l-Mülk'ün diğer bir oğlu olan Fahrü'l-Mülk, Tutuş'un yanında yer aldı. Başlangıçta Fahrü'l-Mülk'ün Berkyaruk'a olan yakınlığı Tutuş'u endişelendirse de, çok geçmeden Tutuş Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları arasındaki rekabetten nasiplenmenin yollarını aramaya koyulmuştu. Ne var ki Tutuş 1095 yılında Rey'de gerçekleşen savaşta Berkyaruk'a karşı mağlup oldu ve öldürüldü.<sup>21</sup>

Diğer taraftan Berkyaruk'un veziri İzzü'l-Mülk ölmüş ve onun yerine Nizâmü'l-Mülk'ün öteki oğlu Müeyyidü'l-Mülk (1094-1095)<sup>22</sup> Berkyaruk'un yeni veziri olmuştu.<sup>23</sup> Müeyyidü'l-Mülk'ün Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'a olan muhalefeti ise ikisinin de sonunu getirmişti. Başlangıçta sarayda istenmeyen Zübeyde Hatun yerini sağlamlaştırınca dört seneden beri oğluna hizmet eden Müeyyidü'l-Mülk'ü kovdurdu ve yerine bir zaman Tutuş'un vezirliğini yapmış olan Fahrü'l-Mülk (1095-1099) vezir olarak atandı.<sup>24</sup> Berkyaruk'un yanından kovulan Müeyyidü'l-Mülk soluğu diğer bir taht iddiacısı Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar'ın yanında aldı (1099-1101). Fırsatını bulduğu bir anda da Müeyyidü'l-Mülk, Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u öldürttü.<sup>25</sup>

Diğer bir taht iddiacısı Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun idi. Yanında vezir olarak Nizâmü'l-Mülk'ün oğullarından İmadülmülk bulunuyordu.

157; İbnü'l-Verdi, *Selçuklular*, s. 47; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 182; Aştîyânî, *Vezaret*, s. 95-96.

<sup>20</sup> İzzülmülk, babası hayattayken uzun müddet Harezmi idare etmiştir. Aştîyânî, *Vezaret*, s. 104, 106-107.

<sup>21</sup> *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, Neşr. M. Ramazani, Çaphane-i Haver, Tahran 1318hş., s. 409; Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 86; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 207; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s. 292; Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed İbnü'l-Kalanisî, *Tarih-i Dimaşk*, Tahk. Süheyl Zekkar, Dârü Hassân li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, Dimaşk 1403, s. 212. *Selçukname*'ye göre Müeyyidü'l-Mülk, Sultan Berkyaruk'tan önce Tutuş üzerine harekete geçmiştir. Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 186.

<sup>22</sup> Melikşah zamanında kısa bir süre Tuğra ve İnşa Divanı başkanlığı yapmıştır. Bundârî'ye göre Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları arasında en kudretlisi idi. Hatta Berkyaruk Tutuş'a karşı kazandığı zaferi Müeyyidü'l-Mülk'den bilmişti. Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 61, 86.

<sup>23</sup> İbnü'l-Verdi, *Selçuklular*, s. 47; Aştîyânî, *Vezaret*, s. 104.

<sup>24</sup> Fahrü'l-Mülk, 1095 yılında Berkyaruk ve Tutuş arasında gerçekleşen savaşta Tutuş'un yanındaydı. Savaşta tutsak edildiyse de sonrasında serbest kaldı. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 207, 212; *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, s. 409-410; Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 87.

<sup>25</sup> Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 53; Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 88.

İmadülmülk ise daha evvel yine benzer teşebbüsler içerisinde olan Arslan Argun'un kardeşi Böri Bars'ın yanında idi. Arslan Argun hem Böri Bars'ı hem de İmadülmülk'ü öldürdü. Kendisi de adamlarından biri tarafından öldürüldü.<sup>26</sup>

Bundan sonra 1100 yılından 1103 yılına kadar geçen üç sene iki kardeş Berkyaruk ve Muhammed Tapar tam beş kez karşı karşıya geldiler. 1101 yılında Hemedan'da vuku bulan ikinci savaşta Muhammed Tapar yenildi ve veziri Müeyyidü'l-Mülk Berkyaruk'un adamlarınca tutsak alındı. Müeyyidü'l-Mülk yüz bin altın karşılığında hem bağışlanmayı hem de Berkyaruk'un veziri olmayı teklif etti. Bir rivayete göre onun vezirliği kararlaştırılmış iken, bunu hazmedemeyen *Taştdar*'ın ağzından çıkan söz Berkyaruk'un kanına dokundu ve annesinin katili olan Müeyyidü'l-Mülk'ü kendi kılıcıyla öldürdü.<sup>27</sup>

Berkyaruk'un ölümünden (1104) sonra sultan olan Muhammed Tapar, Batınilerle işbirliği yaptığı anlaşılan Sadülmülk'ü<sup>28</sup> ortadan kaldırdıktan sonra<sup>29</sup> Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu olan Ziyâü'l-Mülk Ebu Nasr Ahmed'i (1107-1111) kendisine vezir olarak atadı.<sup>30</sup> Muhammed Tapar da 1118'de hayata gözlerini yumdu.

Daha önce Tutuş'un, arkasından Berkyaruk'un vezirliğini yapan Nizâmü'l-Mülk'ün en büyük oğlu Fahrü'l-Mülk, Büyük Selçukluların son

<sup>26</sup> Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 234-235; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 60; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 187. Paul, Arslan Argun'un Melikşah'ın ölümünden kısa süre sonra isyan girişimlerine başladığını söylemiştir. Jürgen Paul, "Arslan Arghun-Nomadic Revival", *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*, Ed. C. Lange-S. Mecit, Edinburg University Press, 2011, s. 102.

<sup>27</sup> İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 251; Râvendî, *Râhat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, s. 144-145; Raşid al-Din, *Cami' al-Tavarih*, s. 65; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 56; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 103-104; Aştîyânî, *Vezaret*, s. 121. *Selçukname*'ye göre, Muhammed Tapar'ı Berkyaruk üzerine tahrik eden kişi Müeyyidü'l-Mülk idi. Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 189. Hırslı bir karakter yapısına sahip olduğu anlaşılan Müeyyidü'l-Mülk için müverrihler "ikinci Nizâmü'l-Mülk" yakıştırmaları yapmışlardır. Hasaneyn, *İran ve'l-Irak*, s. 96.

<sup>28</sup> Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu değildir.

<sup>29</sup> Râvendî, *Râhat-üs Sudûr*, s. 155-156; Muhammed bin Ali bin Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensab fi't-tevârih*, Tash. Mir Haşim Muhaddis, İntişarat-ı Emir-Kebir, Tahran 1363hş., s. 109; Raşid al-Din, *Cami' al-Tavarih*, s. 73. Aştîyânî, Sadülmülk hakkındaki söylenenlerin gerçeği yansıtmadığına kanaat getirmiştir. Aştîyânî, *Vezaret*, s. 159.

<sup>30</sup> *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, s. 411; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 195. Ziyâü'l-Mülk Ebu Nasr Ahmed, Abbasi halifesi Müstershid Billah'a da vezirlik yapmıştır. İbn Kesir, *el-Bidâye*, s. 280; Aştîyânî, *Vezaret*, s. 169.



sultanı Sencer'in de vezirliğini yapmıştı.<sup>31</sup> Bir Batını tarafından da öldürülmüştü.<sup>32</sup> Sonraki zamanda Nizâmü'l-Mülk'ün yeğeni Şihab Ebu'l-Mehasin Sencer'in veziri oldu.<sup>33</sup> Büyük Selçuklu sultanı Sencer'in tasarrufuyla kurulan Irak Selçuklularının sultanı Mahmud'un veziri ise Nizâmü'l-Mülk'ün oğullarından Şemsü'l-Mülk Osman (1122-1123)<sup>34</sup> idi. Ancak şüpheli hareketleri olduğu dedikodusu yayılan Şemsü'l-Mülk Osman, Sencer'in de dayatmasıyla Mahmud tarafından öldürüldü (1123).<sup>35</sup>

Bundârî, “Nizâmü'l-Mülk'ün bir çok evladı yetişti ki bunlar kendi zamanında büyüdüler, Nizâmü'l-Mülk bunları, etba, hadem ve haşem sahibi kıldı ve rütbelerini yükseltti”<sup>36</sup> diyerekten, oğulların kudret kaynağının babaları olduğuna işaret etmiştir. Bu durum bir dereceye kadar tabii görülmelidir. Ancak oğulların hanedana olan bakışları ve saygıları noktasında mahzurları da beraberinde getirmektedir. Kaynağa göre, daha Alp Arslan zamanında Nizâmü'l-Mülk büyük oğlu Cemalü'l-Mülk'e Melikşah'a vezir olmasını teklif etmiş, fakat Cemalü'l-Mülk bir çocuğa vezir olamayacağını söyleyince kendisi Belh valisi olarak atanmıştır.<sup>37</sup> Bu tür örneklerden yola çıkarak aşırı genellemeler yapmak sakıncalı ise de, olaylar arka arkaya getirildiğinde hanedan ile vezir ailesi arasında bir rekabetin olduğu gerçeği ile yüzleşmek kaçınılmaz gibi durmaktadır. Zira Melikşah-Nizâmü'l-Mülk gerginliğinin de sadece Tac ve Divit meselesinden ibaret olmadığı meydandadır.

<sup>31</sup> Hasaneyn, *İran ve'l-Irak*, s. 96. Fahrü'l-Mülk, 1099 yılında sultan Berkıyaruk tarafından azledilmişti. Sencer'in sultanlığı ise 1118'de başladı. Dolayısıyla Fahrü'l-Mülk'ün Sencer'e hizmeti onun melikliği dönemine denk gelmişti. Bu da 1106 yılına kadar sürdü. Aştıyânî, *Vezeret*, s. 207.

<sup>32</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s. 323; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 65-66; Aştıyânî, *Vezeret*, s. 202 vd.

<sup>33</sup> *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, s. 412.

<sup>34</sup> Nizâmü'l-Mülk onu Merv'e vali olarak atamış, o da sultanın adamı olan Kodan'ı hapsedmişti. Bu yüzden Nizâmü'l-Mülk ve Melikşah arasında meşhur Tac ve Divit Olayı yaşanmıştı. Anlaşılan o ki, tekrar tekrar affedilen Nizâmü'l-Mülk gibi, oğulları da bazı zamanlar gözden düşmüşler ancak sonraları daha büyük makamlar elde etmişlerdi. Zira Şemsü'l-Mülk Osman, Ziyâü'l-Mülk'ten sonra vezir olan olan Hatırlımülk devrinde uzun süre zindanda kalmıştı. Aştıyânî, *Vezeret*, s. 186.

<sup>35</sup> Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 129 vd; *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, s. 414-415. Rivayete göre Mahmud onun kellesini kadeh yapmış ve şarap içmişti. Aştıyânî, *Vezeret*, s. 187.

<sup>36</sup> Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 60.

<sup>37</sup> Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 73; Ömer Enver ez-Zebdanî, *el-Vezirü's-Selcukî Nizâmü'l-Mülk*, Darü'l-Asmai, Dımaşk 1438, s. 51.

Bundârî, Berkyaruk'a bir süre vezirlik yapmış olan İzzü'l-Mülk için de şunları kaydetmiştir: *"İçkiye müptela olup daima içer, doğru düşünemez, tedbir bilmez, iktidardan uzak, azgınlığa yakın meâliden mahrum, kusur, aciz ve tembellik ile maruf idi. Devlet idare makinesinin bozukluğu, Nizâmü'l-Mülk'ün fikdanından dolayı ziyadeleştiğinden, bunun oğullarından birisini iş başına getirmekle, devlet işi yoluna gireceğini zannederek bunu vezir tayin edip ululadılar ve tebciil ettiler."*<sup>38</sup> Anlaşılan o ki, yaşanan olumsuzlukların nedeni Nizâmü'l-Mülk'ün olmayışına bağlanmış, ancak hâlâ onun ismine ve hatırasına olan teveccüh oğullarını tercih sebebi yapmıştır. Nitekim aynı kaynağın, Muhammed Tapar'ın veziri Ebu Nasr Ahmed'in seçimi noktasında serdettiği düşünceler bunun delilidir: *"Şüphesiz ki bu vezir, nesebi sayesinde, mezkûr vazifeye tayin edildi. Lakin bu zatın, vezirlik mesleğinden haberi yoktu ve bu vazife onun işi değildi."*<sup>39</sup> Bu farkındalığın Muhammed Tapar'da olmadığı ise aşikârdır. Zira sultan, veziri Ebu Nasr Ahmed'e babasının lakapları (Kıvamüddin, Sadrü'l-İslam, Nizâmü'l-Mülk) ile hitap etmiştir. Ancak sonrasında hareketlerinden memnun kalmayarak onu görevden almış ve yerine Hatırlümülk'ü getirmiştir.<sup>40</sup>

Nizâmü'l-Mülk'ün on iki oğlundan yarısı vezirlik yapmıştı.<sup>41</sup> Bunlardan Fahrü'l-Mülk üç taht iddiasının yanında görüldü: İlk önce Tutuş'un, ikinci olarak Berkyaruk'un, son kez de Sencer'in. Tutuş amacına ulaşamadıysa da, Fahrü'l-Mülk istediğini elde etti ve Sultan Berkyaruk'a vezirlik yaptı. 4 yıllık hizmetinden sonra Berkyaruk onu azledince bu sefer de Sencer'e katıldı. Fahrü'l-Mülk, Sencer'in sultanlığının başlamasından yaklaşık on beş sene önce onun yanında görünmüştü. Sadece vezir olarak Berkyaruk'a hizmet etmiş gibi görünse de, bu durum babası Nizâmü'l-Mülk'ün yaptığından oldukça farklılık arz etmişti. Baba Nizâmü'l-Mülk, Çağrı Bey'in hizmetinde bulunmuş; Çağrı Bey'in ise kardeşi Tuğrul'a karşı ara sıra sesi yükselse de bu hiçbir zaman Tutuş gibi tehlikeli bir hâle bürünmemişti. Sonrasında Alp Arslan ve Melikşah'a vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk, bu açıdan bakıldığında oğlu Fahrü'l-Mülk'e göre daha *ortodoks* bir çizgi takip

<sup>38</sup> Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 85.

<sup>39</sup> Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, s. 99.

<sup>40</sup> Aştîyânî, *Vezaret*, s. 163-164.

<sup>41</sup> Nişâbüri'nin Selçuknamesi'nde de, *"Nizâmü'l-Mülk'ün on iki oğlu vardı. Her birine bir iş ve vilayet vermişti"* kaydı bulunmaktadır. Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 95.

etmişti. Baba ile en büyük oğulun ortak yönleri ise muhtemelen Batınilerin suiskastleri neticesinde hayatlarını kaybetmeleriydi.

Fahrü'l-Mülk'ün bir küçüğü Müeyyidü'l-Mülk ise sultanlığı zamanında Berkyaruk'a vezirlik yapmıştı. Azledilip yerine Fahrü'l-Mülk getirilince, o da soluğu sultanın üvey kardeşi ve taht iddiacısı Muhammed Tapar'ın yanında aldı.<sup>42</sup> İkili arasında yapılan savaşta esir olunca, annesini öldürdüğü Berkyaruk'a ikinci kez vezirlik yapmayı teklif etmiş ve belki bu da kararlaştırılmış iken canından olmuştu. Anlaşılan kendisini tutmuş olsa ve ağzından sultanın onurunu çiğneyen sözler çıkmasa idi, o da ağabeyi gibi üçüncü kez tercih edilen isim olacaktı. Zamanında baba Nizâmü'l-Mülk, oğlu Cemalü'l-Mülk'ün sultanın emriyle öldürülmesine sesini çıkartmamıştı. Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u öldüren Müeyyidü'l-Mülk, belki de babasının gösterdiği teslimiyeti siyasi çıkmazda olan Berkyaruk'tan da ummuştu ancak beklentisi tersine çıkmıştı.

Nizâmü'l-Mülk ailesinden çıkan bilebildiğimiz üçüncü kuşağın da Selçuklular içerisindeki hizmetleri devam etti. Nizâmü'l-Mülk'ün en büyük oğlu olan Fahrü'l-Mülk'ün oğlu Nasırü'd-Din Tahir (1133-1153) uzun süre son Selçuklu sultanı Sencer'e vezirlik yapmıştı.<sup>43</sup>

Baba Nizâmü'l-Mülk'ün meşhur eserinde defaatle söylediği atamalarda liyakatın esas alınması gerekliliği anlaşılan o ki kendisinin ölümünden sonra çok fazla dikkate alınmamıştı.<sup>44</sup> Klausner, özellikle Muhammed Tapar'ın ölümünden (1118) sonra sultanın veziri olmaktan kaçınıldığını ileri sürmüştür.<sup>45</sup> Geçen yirmi küsur senede oldukça cazip bir görev iken, vezirliğin bir müddet sonra sakınılır bir makam olarak ortaya çıkmasında şüphesiz Melikşah'ın ölümünden sonra yaşananların büyük etkisi vardır.

### **Bermekî-Nizâmî Mukayesesi**

Selçuklular zamanında Nizâmü'l-Mülk ve oğullarının devleti sahiplenmesi ve âdeta kuşatması gibi bir durum, şüphe yok ki bölgede iki-üç asır önce hüküm sürmüş olan yine Fars kökenli Bermekî vezir ailesini

<sup>42</sup> Hatta soluğu Muhammed Tapar'ın yanında almadan evvel sırf Sultan Melikşah ona "Oğlum" diye hitap ettiği için Emir Üner'i de sultanlık için teşvik etmişti. Râvendî, *Râhat-üs Sudûr*, s. 141; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 234; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 101.

<sup>43</sup> Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 122.

<sup>44</sup> Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezaret*, Çev. M. F. Baş-S. Tarıfci, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 79.

<sup>45</sup> Klausner, *Selçuklularda Vezaret*, s. 131.

hatırlara getirmektedir. Önce Kuteybe b. Müslim'in sonra Ebu Müslim'in hizmetine giren Halid b. Bermek, Abbasî ihtilali başarıya ulaştıktan sonra ilk olarak Abbasî halifesi Ebu'l Abbas Seffah'ın veziri olarak atanmıştır.<sup>46</sup> Halid b. Bermek, Ebu'l Abbas'ın oğlu ve ikinci Abbasî halifesi olan Mansur'un da hizmetinde bulunmuş, Taberistan ve Musul valilikleri görevini ifa etmiş, 781 yılında hayatını kaybetmiştir.<sup>47</sup> Oğlu Yahya b. Halid ise halife Mansur zamanında Azerbaycan ve Ermeniye valilik görevlerini icra etmiştir. Meşhur Abbasî halifesi Harun Reşid, daha önce yardımını gördüğü Yahya b. Halid'i kendi vezirliğine getirmiştir. Yahya b. Halid'in 17 yıl kadar vezirlik görevini ifa ettiğini kaynaklar belirtmiştir.<sup>48</sup> Onun iki oğlu olan Fazl ve Cafer de çeşitli valiliklerde bulunmuşlardır.<sup>49</sup> Bilindiği üzere Harun Reşid en sonunda Bermekileri tasfiye işine başlamıştır. Önce Cafer öldürülmüş arkasından da babası Yahya ve Cafer'in kardeşi Fazl hapis hayatı çekerken hayatlarını yitirmişlerdir.<sup>50</sup>

Harun Reşid nazarında Bermekilerin tasfiye edilmelerini gerektiren en önemli gerekçe, mezkûr ailenin artık iktidara ortak olduklarına kanaat getirmesidir. Halk halifeye olduğu kadar Bermekiler'e de rağbet yolunu tutmuştur. Zira Ebû Nüvas'ın "Ey Bermekoğulları, size gelip giden (sizden yardım isteyen) olmazsa dünya boştur"<sup>51</sup> sözü, mezkûr aileye olan sadakatın boyutları hakkında bir fikir vermektedir.

<sup>46</sup> Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdus b. Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitabü'l-Vüzera ve'l-Küttâb*, Terc. Ebu'l-Fazl Tabatabâi, Tahk. Mustafa es-Sekka ve diğerleri, İntişarat-ı Tus, Tahran 1969, s. 125; İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 119; Abdülhüseyn Zerrinküb, *Tarih-i İnan ba'd ez-İslam*, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir-Kebir, Tahran 1394hş., s. 442.

<sup>47</sup> İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, s.120; Zerrinküb, *Tarih-i İnan*, s. 442-443.

<sup>48</sup> Ebü'l Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'udi, *Mürücü'z-Zeheb*, C. III, thk. Kemal Hasan Merî, El-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1425, s. 313; İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, s.148-150.

<sup>49</sup> Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları arasında olduğu gibi, bu iki kardeş arasında da bir rekabet mevcuttu. Zira divanda Fazl'dan Cafer'e geçecek bir görev değişimi söz konusu olunca Fazl, kardeşi Cafer için şöyle demiştir: "Ona ait nimet bana geçmesin. Benden batan (giden) rütbe ona doğmasın." İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, s. 153-154.

<sup>50</sup> İbnü'l-Esir, *el-Kâmil, Fit-Târih*, C. V, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Darü'l-Kütübi'l-Arabi, Beyrut 2012, s. 348-353, 386; İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, s. 151-158; Cehşiyârî, *Kitabü'l-Vüzera*, s. 306 vd.; Zerrinküb, *Tarih-i İnan*, s. 445.

<sup>51</sup> İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, s.148.

Halifenin sakin tabiatı üzerinde onu Bermekîler aleyhine kışkırtan yeğenin ve eşinin ne derece rolü olduğu<sup>52</sup> tartışmalı ise de, halife aldığı bu önemli kararı uygulayarak devletin başından beri rabitasını bir türlü kesemediği Fars unsurunu arka plana itmiştir. Oysa, Selçuklular'a bakıldığında Osman Turan her ne kadar Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünden sonra ona taraftar olanların da tasfiyesine girildiğini<sup>53</sup> söylese de, anlaşılan bu durum uzun sürmemiş olacak ki müteveffa vezirin çocukları birçok sultan ve sultan adayının yanında görülmüşlerdir. Bu noktada, Tacü'l-Mülk'ün öldürülmesi, şüphesiz evlad-ı Nizâmü'l-Mülk'ü Bermekîlerin yaşadığı acı sondan kurtarmıştır.<sup>54</sup>

Sallâbî, gücünü sultandan aldığı için Abbasi vezirine kıyasla Selçuklu vezirinin daha fazla kudret sahibi olduğunu söylemiştir.<sup>55</sup> Bu durum en azından Büyük Selçuklular müddetince böyle olmuştur. Selçuklu vezirinin askeri, idari, mali, sosyal ve daha birçok alanda sultandan sonra sözü geçen en yetkili kişi olduğunu kaydetmek gerekir. Ordu tertibinde, mali kaynakların tasarrufunda, halkın yararına olan sosyal müesseselerin inşasında Selçuklu vezirleri büyük roller oynamışlardır. Tıpkı bir sultan kadar siyasi olayların içinde yer alan Nizâmü'l-Mülk'ün yukarıdaki alanlarla alakadar o kadar çok hizmetleri olmuştur ki, bunlar saymakla bitmez. Sırf vezirin tasarrufu ve inisiyatifiyle açıklamak yetersiz olsa da, Nizamiye Medreseleri başlı başına Müslümanların çoğunun hatta başka dinlerin müntesiplerinin bile takdirini toplayan bir çaba olarak görülmüştür. Dolayısıyla söz konusu makalede bu türden yapıcı örneklere temas edilmemesi, bizleri tartışmasız Nizâmü'l-Mülk vezir ailesinin Büyük Selçuklu inhitatının baş sorumlusu olduğu fikrine götürmemelidir. Aynı durum Bermekîler için de vakidir. Zira Bermekî Yahya b. Halid'in ilme ve kitaba olan düşkünlüğü ona sınırları aşan bir şöhret kazandırmıştır.

<sup>52</sup> Mes'udi, *Mürücü'z-Zeheb*, III, s. 316-317.

<sup>53</sup> Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2003, s. 217.

<sup>54</sup> Buna karşın Bermekî ailesinin elindeki bütün servet müsadere edilmiştir. Zerrinküb, *Tarih-i İran*, s. 446.

<sup>55</sup> Ali Muhammed Sallâbî, *Selçuklular, Batını Fitnessine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu*, Çev. Ş. Şenaslan-N. Salihoğlu, Ravza Yayınları, İstanbul 2018, s. 199, 219. Sattarzade de, Gaznelilere kıyasla Selçuklu vezirinin kudretinden bahsetmiştir. Sattarzade, *Selçukiyan*, s. 179. Selçuklularda vezirin önemli hâle gelmesini sağlayan kişi şüphesiz Nizâmü'l-Mülk idi. Hatta bazı yazarlara göre o, tarihin gördüğü en büyük vezirlerden biri idi. Tabatabai, *Hace Nizâmü'l-Mülk*, s. 30; Hasaneyn, *İran ve'l-Irak*, s. 75; Furuzani, *Selçukiyan*, s. 349.

Bizans'tan birçok kitabın İslam dünyasına getirilmesine vesile olan kişi Harun Reşid'in veziri Yahya b. Halid'den başkası değildir.<sup>56</sup> Bermekilerin ilme olan düşkünlüklerinin arka planında Şuubiyeye etkisini de gözden uzak tutmamak gerekir. Diğer taraftan Selçuklular zamanında milli hislerin tümünden törpülediğini ifade edemesek de, Nizâmü'l-Mülk ailesinin sırf Fars kimliğiyle hareket ettiği yaklaşımı da pek tutarlı görünmemektedir. Fakat illaki Beytülhikme ve Nizamiyeler arasında bir karşılaştırma yapılacaksa, ikincisinin daha muhafazakâr bir çizgi takip ettiğini gözlemek çok zor olmasa gerektir. Bunda şüphesiz Nizâmü'l-Mülk'ün kimliği<sup>57</sup> ve İsmaililerin yarattığı tehdit etkili olmuştur.

Bir yönüyle bu konu anokranizme düşme tehlikesini ziyadesiyle içinde barındırır. Zira Ortaçağ'da demokrasi aramak veyahut adama ve ailelere bağlılık merkezli bir anlayışın kabulünden ötürü devlet içerisinde çeşitli problemlerin zuhur ettiğini ve çoğaldığını düşünmek yersizdir. Güç ve saygınlık, daha düne kadar hatta halihazırdaki bazı demokrasilerde, etraftaki insanların kalabalıklığı nisbetinde değerlidir. Selçuklularda Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk'ün hüküm sürdüğü yılların "İmparatorluk Devri" olarak tarif edilmesi yukarıdaki sebepten ileri gelmektedir. Ancak bu derece güçlü karakterlerin miras bıraktıkları sosyal nizam onların ölümlerinden sonra yaşamaya devam etse de, büyük bir siyasi boşluğa sebep oldukları da gözden uzak tutulmamalıdır. Buna, iki kişinin ölümünden sonra yetenekleri birbirine denk farklı güç odaklarının peyda olmasının da etkisi olmuştur.

### Sonuç

Şüphesiz Nizâmü'l-Mülk meşhur eserini ideal olan üzerine yazmıştır. Verdiği misalleri de bu yüzden titizlikle seçmiştir. O daha *Siyasetname*'nin ilk başlarında vezirin ne derece önemli olduğunu altını ise şu sözlerle çizmiştir: "*Vezir iyi ve parlak olduğu zaman, memleket mamur olur; ordu ve reaya memnun ve rahat olurlar. Padişahın gönlü ferah olur. Vezir kötü olunca, memlekette karışıklıklar doğar ki, onun telafisi güç olur. Padişahın*

<sup>56</sup> Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür; Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, Çev. L. Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 134, 152-153.

<sup>57</sup> Hayatta olduğu sürece medreselerdeki atamalar vezirin elindeydi. Onun taassubu bazı konularda Selçuklu sultanlarınınkini bile gölgede bırakıyordu. Muhammed Dehkanî, *Berresi-i Tatbiki-i Revadari-i Mezhebi der-asr-ı Âl-i Büveyh ve Selçukiyan*, Neşr-i Edyan, Kum 1993, s. 84; Seyyid Cevad Tabatabai, *Zeval-i Endişe-i Siyasi der-İran*, İntişarat-ı Kevir, Tahran 1375hş., s. 108.

*daima zihni karışır, üzüdür ve mustarib olur.*"<sup>58</sup> Bu sözlerin sahibinin ve sultan Melikşah'ın ölümünden sonra yaşananlar, üzücüdür ki yapılan tespiti haklı çıkarmıştır. Evlad-ı Nizâmü'l-Mülk'ün faillerden olması durumu ise meselenin grift kalan yanındır. Bu sonun ortaya çıkmasında elbette bir pay da baba Nizâmü'l-Mülk'e aittir. Zira oğullar büyük oranda kudretlerini babalarına borçludurlar. Evlad-ı Nizâmü'l-Mülk'ün Melikşah'ın ölümü akabinde bu derece saçılmaları Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi istikrarı üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Bunlara meydan vermeden, tıpkı Bermekîler'de olduğu gibi, bir tedbir olarak ortadan kaldırılmaları yoluna gidilse idi, sonuç şüphesiz bundan farklı olmayacaktı. Bermekîlerin ortadan kaldırılma gerekçelerine bakıldığında, esasında aynı sonun evlad-ı Nizâmü'l-Mülk'ün başına da gelmesi işten bile değildi. Fazl b. Rebi ve daha başka Bermekî aleyhtarları halifeyi vezir ailesi üzerine kışkırtarak onların devletin malını ele geçirdiklerini söylüyorlardı. Fazl ve Cafer'in bizzat halifeye olan kaptisleri sınırları zorlamaktaydı. Bunlara ilaveten İbnü't-Tıktaka şu anekdotu aktarmıştır: "*Tabip Bahtiyeshû şöyle dedi: 'Bir gün Harun Reşid'in yanına girdim. Bağdad'daki Kasrû'l-Huld'de oturuyordu. Bermekîler onun hizasında doğu yakasında oturuyorlardı. Aralarında Dicle Nehri vardı. Harun Reşid baktı. Yahya b. Halid'in kapısında atların, insanların izdihamını gördü. 'Allah Yahya'yı (Yahya b. Halid) hayırla mükâfatlandırın. İşleri üzerine aldı, beni zahmetten kurtardı, eğlence zamanını artırdı' dedi. Bir müddet sonra yanına tekrar girdim. Onlara karşı tutumu değişmeye başlamıştı. Baktı, birinci defadaki gibi Yahya'nın kapısındaki atları gördü. 'Yahya benim elimden işleri aldı. Gerçekte halife o, bende hilafetin sadece adı var' dedi. Onun Bermekîleri cezalandıracağını anladım. Bundan sonra onları cezalandırdı.*"<sup>59</sup> Şüphe yok ki yukarıdaki satırlar, Selçuklu tarihinin sözü edilen dönemi hakkında az çok bilgi sahibi olanların yabancıısı olmadığı bir durumdur. Başlangıç aynıdır. Harun Reşid halife olduğunda "Peder" diyerek hitap ettiği Yahya'ya -ki Melikşah da çoğu zaman Nizâmü'l-Mülk'e aynı şekilde seslenmiştir- devlet işlerinde tam yetki vermiştir.<sup>60</sup> Melikşah da Kavurt meselesini kökünden çözen Nizâmü'l-Mülk'e aynı güveni duymuştur. İki durum arasındaki temel fark ise, Bermekîlerin sonunu halifenin, evlad-ı Nizâmü'l-Mülk'ün sonunu ise bizzat

<sup>58</sup> Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, s. 17; Tabatabai, *Nizâmü'l-Mülk*, s. 37.

<sup>59</sup> İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, s. 156-157. Aynı yerde yazar, Cafer b. Yahya ile halifenin kız kardeşi Abbase arasındaki gönül ilişkisine de temas etmiştir.

<sup>60</sup> Cehşiyârî, *Kitabü'l-Vüzerâ*, s. 228.

kendilerinin getirmiş olmasıdır. Öte yandan Selçuklularda Harun Reşid'in başvurduğu tedbire belki sadece Melikşah başvurabilirdi ancak o da vezirin ölümünden otuz küsur gün sonra hayatını kaybetmiştir.

Evlad-ı Nizâmü'l-Mülk'ün bu derece saçılmasına ise Melikşah'ın ölümü sonrasındaki kırılğan yapı neden olmuştu. Taht iddiacıları çoğaldıkça, daha önce valilik ve çeşitli divanlarda görev yapmış olan evlad-ı Nizâmü'l-Mülk'ün karşısına bu sefer vezir olma fırsatı çıkmıştı. Dolayısıyla evlad-ı Nizâmü'l-Mülk ve evlad-ı Melikşah'ın tuttıkları yol aslında birbirinden pek de farklı değildi. Ancak Melikşah'ın ölümü akabinde birbirine denk güçlerin tahtı elde etmek için ortaya atılmaları, Nizâmü'l-Mülk'ün oğullarını da birbirinin hasmı kılmıştı. Tersinden okumak icap ederse, Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları arasında zaten var olan gizli rekabet, mevcut ortamda hem adı geçen ailenin hem de Selçukluların itibarını daha önce hiç olmadığı kadar zedelemişti.

#### Kaynakça

- Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târihi'l-Ümem (Selçuklular)*, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- Aştîyânî, A. İ., *Vezaret der-Ahd-i Selatin-i Büzürg-i Selcuki*, Neşr. M. Taki, Danişpejuh, Tahran 1338hş.
- Bundârî, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al 'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1999.
- Cehşiyârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdus b. Abdillâh, *Kitabü'l-Vüzera ve'l-Küttâb*, Terc. Ebü'l-Fazl Tabatabai, Tahk. Mustafa es-Sekka ve diğerleri, İntişarat-ı Tus, Tahran 1969.
- Dehkanî, M., *Berresi-i Tatbiki-i Revadari-i Mezhebi der-asr-ı Âl-i Büveyh ve Selcukiyan*, Neşr-i Edyan, Kum 1993.
- Furuzani, Seyyid Ebu'l-Kasım, *Selcukiyan ez-Ağaz ta-Fercam*, Sazman-ı Mutalaa ve Tedvin-i Kütüb-i Ulum-ı İnsani-i Danişgahha, Tahran 1394hş.
- Gutas, D., *Yunanca Düşünce Arapça Kültür; Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumuna*, Çev. L. Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.



- Hilatberi, A.-Bastani-i Rad, H., “Ruyaruyi-i Siyasi-Nizami-i Hasan Sabbah ba-Selcukiyan”, *Pejuheşname-i Ulum-ı İnsani*, 51, 1385hş., s. 99-118.
- Hasaneyn, A. M., *İran ve'l-Irak fi'l-asri's-Selcuki*, Darü'l-Kitabi'l-Lübnanî, Beyrut 1982.
- Hitti, P. K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.
- Hüseynî, Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- İbn Al-Adim, *Buğyat At-Talab Fi Tarih-i Halab*, Yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 10, Çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. V, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Darü'l-Kütübi'l-Arabi, Beyrut 2012.
- İbnü'l-Kalanisî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed, *Tarih-i Dımaşk*, Tahk. Süheyl Zekkar, Dârü Hassân li't-Tibâa ve'n-Neşr, Dımaşk 1403.
- İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Çev. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
- Kafesoğlu, İ., “Nizâm-ül-Mülk”, *İA*, C. 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 329-333.
- Klausner, C. L., *Selçuklular da Vezaret*, Çev. M. F. Baş-S. Tarifci, Kronik Kitap, İstanbul 2019
- Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu (Alp Arslan ve Zamanı)*, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Merçil, E., *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Mes'udi, Ebû'l Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Mürüccü'z-Zeheb*, C. III, thk. Kemal Hasan Merî, El-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1425.
- Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, Neşr. M. Ramazani, Çaphane-i Haver, Tahran 1318hş.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi-I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Haz. Ali Öngül, Kabalca Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Mürselpur, M., *Tarih-i Selcukiyan-ı Kirman*, Merkez-i Kirman-şinasi, 1387hş.

- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Haz. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Paul, J., "Arslan Arghun-Nomadic Revival", *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*, Ed. C. Lange-S. Mecit, Edinburg University Press, 2011, s. 99-116.
- Pergari, S.-Hüseyni, S. M., "Tasavvuf ve Peyamedha-yı İctimai-i Ân der-Devre-i Selcukiyan", *Tarih der-Ayine-i Pejuheş*, 7/3, 1389hş., s. 29-48.
- Piyadeoğlu, C., *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- Raşid al-Din Fazlallah, *Cami' al-Tavarih*, II/5, Yay. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, C. I, Çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Sallâbî, A. M., *Selçuklular, Batni Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu*, Çev. Ş. Şenaslan-N. Salihoğlu, Ravza Yayınları, İstanbul 2018.
- Sattarzade, M., *Selcukiyan (K. 431-590)*, Sazman-ı Mutalaa ve Tedvin-i Kütüb-i Ulum-ı İnsani-i Danişgahha, Tahran 1392hş.
- Sarafrazi, A., "Tesir-i Siyasetname-i (Siyerü'l-Müluk) Hâce Nizamü'l-Mülk ber-Sahtar-i Hükümet-i Selcuki", *Mecelle-i Pejuheşha-yı Tarihi-i İran ve İslam*, 13, 1392hş., s. 57-72.
- Sıbt İbnu'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân (Selçuklular)*, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
- Şebânkâreî, Muhammed bin Ali bin Muhammed, *Mecma'u'l-ensab fi't-tevârih*, Tash. Mir Haşim Muhaddis, İntişarat-ı Emir-Kebir, Tahran 1363hş.
- Tabatabai, S. C., *Hâce Nizâmü'l-Mülk*, Tahran 1375hş.
- Tabatabai, S. C., *Zeval-i Endişe-i Siyasi der-İran*, İntişarat-ı Kevir, Tahran 1375hş.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.
- Zebdanî, Ö. E., *el-Vezirü's-Selcukî Nizâmü'l-Mülk*, Darü'l-Asmai, Dımaşk 1438.
- Zerrinkûb, A., *Tarih-i İran ba'd ez-İslam*, Müessese-i İntişarat-ı Emir-Kebir, Tahran 1394hş.
- Zahîru'd-Dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, Çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.